

Egy veszélyes hiedelem nyomában

Kende Tamás: Vérvád. Egy előítélet működése az újkori Közép- és Kelet-Európában. Budapest, Osiris 1995. 183 p.

Pelle János: Az utolsó vérvádak. Az etnikai gyűlölet és a politikai manipuláció kelet-európai történetéből. Budapest, Pelikán 1995. 335 p.

Vérvádak üzenete. Szerk.: Győri Anna. Budapest, Minoritás Alapítvány 1996. 109 p. (Minoritás könyvek 2.)

A „vérvád” szó hallatán a legtöbb embernek Solymosi Eszter, Tiszaeszlár, az antiszemita izgatás, a pogromokat kiváltó hisztéria jut eszébe. Ahogy az *Encyclopedia Judaica* fogalmaz: „Vérvád az az állítás, hogy zsidók nem zsidókat, általában keresztényeket gyilkolnak meg azzal a céllal, hogy vért szerezzenek pészachra vagy más rituális célokra. A vérvád szándékos hazugságok, koholt vádak és népi hiedelmek összessége a zsidók gyilkolási vágyáról és vérszomjasságáról, mely azon felfogáson alapul, hogy a zsidók gyűlölik a keresztényeket és általában az emberiséget.” (Idézi Kende 13. p.) A térségünkben egyszer már eltűntnek hitt nacionalizmus mellett a zsidóellenesség is újból megjelent a rendszerváltozások után, és bár ennek megnyilvánulásai között eddig még nem szerepelt a rituális gyilkosság vádja, a második világháborús holocaust következtében érzékenyebbé vált értelmiségi közvéleményben is nőhetett a kíváncsiság, hogy ez a sok évszázados múltra visszatekintő és makacsul tovább élő hiedelem miben gyökerezik, melyek a jellemzői, és - nem utolsósorban - van-e esély újabb felbukására. Talán ennek az érdeklődésnek köszönhető, hogy az elmúlt rövid időszakban három olyan könyv is napvilágot látott, amely a vérvád jelenségével foglalkozik.

Kezdjük talán az ismertetést Kende Tamás munkájával. A történész, akit az előítélet természetrajza izgat, megpróbál kívül maradni a hagyományos, az antiszemita irodalommal vitatkozó apologetikus nézőpontra, amely a zsidó martirologia kontextusából hajlamos az ellenoldalhoz hasonlóan valamiféle felülről szervezett szélsőjobbos összeesküvést látni minden vérvádeset mögött. Kende annál is indokoltabbnak tartja ezt, mivel a történelemben számos olyan eset ismert, amikor nem zsidókat vádoltak rituális gyilkossággal. Ilyen vád érte a római időkben az őskeresztényeket, később különböző eretnek szektákat, Oroszországban a votjákokat, nálunk a cigányokat. Munkájában különbséget tesz a vérvád mint előítélet, hiedelem és irodalom, és mint konkrét, dokumentumokat produkáló vérvádeset között. Mivel megítélése szerint a történész egy előítélettel csak akkor tud foglalkozni, ha az kilép a tudatalatti síkjából, vagyis esetté válik, kutatásait a második típusra összpontosítja. Az idő- és területhatárokat leszűkíti a 19-20. század Kelet-Európájára, amely sajnos igen gazdag az ilyen esetekben, és amely korszaka modem bírósági eljárások elterjedése következtében gazdag anyagot biztosít a vizsgálatokhoz.

Miután Kende áttekinti a vérvád kialakulásának történetét a középkortól a 18. századig, arra a megállapításra jut, hogy „mint előítélet, a vérvád egy antropológiailag konstans démoni koncepció, amely más és más alakban, de valószínűleg mindenütt felbukkan, ahol legalább két, szignifikánsan különböző emberi közösség él egymás mellett (45. p.). A vérvád tehát nem egy adott nép sajátja, tértől és időtől, sőt a nagypolitika széljársaitól is függetlenül, latensen sok helyütt jelen van, csak az a kérdés, hogy milyen tényezők együttállása szükséges ahhoz, hogy a hiedelemből konkrét bírósági ügy váljon. Míg például Oroszországban az antiszemita III. Sándor kormányzása alatt szinte nem is jegyezték fel komolyabb zsidóellenes vérvádesetet, addig az utolsó orosz cár, II. Miklós uralkodását, tehát az orosz birodalom végvonaglását (akár egy évszázaddal korábban a Lengyel Királyság felbomlását) végigkísérték a zsidó rituális gyilkosságokra vonatkozó perek. Az is megállapítható, hogy bár a múlt század második felében feltűnő modem politikai antiszemitizmus hívei felhasználták

ugyan a vérvádhisztériákat nézeteik népszerűsítésére, de közvetlenül nem ők generálták és szervezték ezeket az eseteket, hanem azok megmaradtak, legalábbis kirobbanásukban, népi mozgalmaknak, amelyeket a kor viharos társadalmi átalakulásai, köztük a zsidók emancipálódási törekvései és az ősi idegengyűlölet összekapcsolódása keltettek. Ezek után nem meglepő, hogy az esetek „hullámokban” követték egymást, tehát egyes vérvádak, illetve pogromok újabbakat gerjesztettek.

Az oroszországi, csehországi és magyarországi esetek elemzéséből a szerző végül a következő háromszintes modellt állította fel, amelyet szükségesnek tekint a vérvád megjelenéséhez: az előítéletek, tudatalatti félelmek szintje (bizonyos idegenek rituális gyilkosságokat követhetnek el); egyfajta felfokozott lelkiállapot, tömegpszichózis, „karneváli hangulat”, amely a passzív tudást a felszínre hozza (húsvét, keresztes hadjárat, válsághelyzet stb.); a rituális gyilkosságokról szóló több évszázados (ál)tudományos „népkarakterológiai” szakirodalom. Mindezen három elem azonban Kende szerint még csak szükséges, de nem elégséges feltétele a vérvád kitörésének, hiányzik ugyanis az a szereplő, aki a három szintet összekapcsolja, aktivizálja. Kende ezt a „játékszervezőt” a helyi értelmiség egyes képviselőiben találja meg (pap, csendőr, vizsgálóbíró stb.), akik ismerik a helyi hagyományokat, de a „szakirodalmat” is, és így „elősegítik”, hogy az emberekben tudatosodjanak félelmeik, ellenszenvük pedig célpontot találjon. A szerző a játékszervezők fontosságát két olyan „fordított vérvádesettel” igyekszik megvilágítani, amelyben a meggyanúsított zsidók jelentették fel a rossz hírust keltő illetőt.

Kende a játékszervezők szerepének megváltozásában látja a konkrét vérvádak eltűnésének okát, hiszen a már említett másik három tényező állandónak tekinthető. A modern, tömegkommunikáció által uralt társadalomban a játékszervező személytelen, a hagyományos közösségek felbomlásával viszont az idegengyűlölet válik „személyessé”, amelyhez az ideológiát a média szállítja. A közvetítés iránya tehát megfordul, a vérvád mint racionalizált idegengyűlölet átalakulva fennmarad, de konkrét „eseteket” többé nem produkál.

Pelle János könyvében olyan eseményekkel foglalkozik, amelyeket Kende Tamás nem tekintett volna konkrét vérvádeseteknek. A szerző a második világháború utáni, kevésbé ismert magyarországi antiszemita kilengéseket veszi górcső alá, amelyekben minduntalan felbukkanni látja a vérvád eszméjét. A témáról kutatásai alapján két dokumentumfilm is készült. Művének elején felteszi a kérdést vajon mi lehetett annak az oka, hogy Kelet-Európa népei oly kedvezően - vagy legalábbis passzív belenyugvással - fogadták a nácik zsidóellenes intézkedéseit a második világháború folyamán. Pelle a térségre jellemző „népi zsidógyűlölet” alapjait archaikus magatartásformának tekinti. Ennek pszichológiai hátterét a freudi agresszióelmélettel magyarázza, mely szerint a rombolás primitív ösztönét az egyén vagy önmagán vezeti le (mazochizmus), vagy más tárgyak, illetve élőlények megsemmisítésében éli ki. Esetünkben a pusztító vágynak a keresztény egyházak sok évszázados zsidóellenes indoktrinációja (a zsidók Jézus elárulói, ebből következően egyetemes bűnbakok) adott konkrét célpontot. A térségünk féloldalas fejlődéséből következő frusztrációk és a falusi társadalom elmaradottsága felszínen tartotta és megerősítette ezt az ősi gyűlöletet, amelyre aztán bizton építhettek a harmincas-negyvenes évek zsidóellenes rendelkezései. Az pedig, hogy a deportálásokkor elkobzott vagyontárgyak jelentős része a szegényebb szomszédok kezei közé került, cinkossá tette a helyi lakosságot. Pelle véleménye szerint a modern antiszemitizmus, mely a vallási fanatizmuson kívül a demagóg kapitalizmusellenességből és a tudományos jelmezben feltűnő fajelméletből táplálkozik, minden szintjén szoros kapcsolatban áll a vérrel, amelynek újonnan feltámadó, pogány mítoszát a tudomány és az ősi félelmek is fenntartják. A vérvád, amelyben az emberek saját félelmeiket és bűneiket vetítik ki a gyűlölt idegenre, ezek szerint egészen a közelmúltig meghatározta térségünk „népi” vagy „paraszti” antiszemitizmusát.

Magyarországon (ahol a szerző szerint az újkorban messze a legtöbb vérvádeset fordult elő Európában) a második világháború végén felbomlott a társadalmi és gazdasági rend, illetve maga az államhatalom, amely eddig felülről mederben tartotta a zsidóellenességet. A társadalmi rétegek közti feszültséget a Kommunista Párt kihasználta és saját céljaira tovább szította. Az ebben a helyzetben kirobbant 1946-os kunmadarasi és miskolci pogromoknak, illetve a makói zsinagóga felgyújtásának elemzése alkotja Pelle könyvének központi részét, miközben kitér az előzményeknek tekinthető korabeli lengyelországi és szlovákiai zsidóellenes atrocitásokra is. A mű utolsó részében ismerteti az 1948-as szegvári és az 1954-es mátészalkai vérvádat és a szintén kevésbé ismert hajdúnánási pogromot, illetve egy 1968-as csaholyi gyilkosságot.

A szerző nem tartja véletlennek, hogy a fenti esetek mind az ország keleti részében történtek. Ezekben a fokozottan elmaradott és szegény mezővárosokban a kapitalista fejlődés nagyrészt a bevándorolt ortodox zsidók műve. Ezekben a területeken volt a múlt század végén az Antiszemita Párt központi bázisa, a későbbiekben ezen a tájon lezajlott paraszti radikális mozgalmak szintén rendelkeztek antiszemita beütéssel, és a harmincas-negyvenes években a szélsőjobbnak is nagyobb volt erre a támogatottsága az országos átlagnál. A háború után további feszültséget okozott, hogy a deportálásból visszatérő zsidók visszakövetelték vagyonukat, és sokan közülük, jövőjüket biztosítandó, beléptek a baloldali pártokba. Pelle kiemeli az MKP szerepét, amely hol a Kisgazda Párt ellen próbálta felhasználni az eseményeket (Kunmadaras), hol maga is aktívan részt vett helyi - részben volt kisnyilasokból verbuvált - tagsága támogatásával az események kirobbantásában. Miskolcon például az atrocitások a feketézők ellen hirdetett, „forintvédő” munkástüntetéssel kezdődtek. Pelle ennek ellenére szinte a legfontosabb kirobbantó tényezőnek az egyszerű nép körében gyökerező vérvádhiedelmet tartja, amely a többi tényező hatására hisztériában és erőszakos cselekményekben manifesztálódott.

A szerző végső megállapításai szerint a vérvád az elmúlt negyven év alatt eltűnt a falusi nép gondolatvilágából, és a rendszerváltozás után sem látszik újra megjeleni. Ennek ellenére az antiszemitizmus és a vérvád vizsgálatát azért is tartja modellértékűnek, mert a kelet-európai nacionalizmusok kisebbségellenes érvrendszere sokat merít a zsidóellenes ideológiákból. Pelle szerint egyébként a térség állandó gazdasági stagnálásának és politikai zűrzavarának egyik legfőbb oka a polgárosodásban és a gazdasági-kulturális kapcsolatok erősítésében központi szerepet játszó helyi zsidóság kiirtásában és elüldözésében keresendő.

A harmadik kötet, a *Vérvádak üzenete* több tanulmányt tartalmaz, amelyek mindegyike más-más nézőpontból közelíti meg a problémát. Csepeli György bevezető szavai (Vérvád és politika) után a fentebb említett két szerző, Kende Tamás és Pelle János tanulmánya a kérdés történetét világítja meg nagyjából eddig bemutatott könyvük gondolatmenetének rövidített változatával. Pelle második tanulmányában kiemelten foglalkozik a tisztaeszlári pert követő vérvádas sajtóhisztériákkal. Standejszky Éva az 1946-os kielcei (Lengyelország) és a kunmadarasi pogrom összefüggéseit boncolgatja írásában. Eröss Ferenc a vérvád pszichológiai hátterét vizsgálja Erdélyi József *Solymosi Eszter vére* című költeménye alapján, és rámutat arra, hogy bár a szélsőséges antiszemitizmusnak nincs jelentős tábora Magyarországon, a zsidókkal kapcsolatos előnytelen sztereotípiák ma is széles körben elterjedtek a társadalomban. Görög Veronika a népmesékben felbukkanó negatív zsidó hősök alakjának elemzésével próbálja megközelíteni a hagyományos falusi társadalomban uralkodó zsidóképet. Végül Szécsi József református teológus bemutatja azokat a módszereket, amelyekkel elkerülhetővé válik a zsidókra nézve káros sztereotípiák kialakulása a keresztény hitoktatás folyamán. A megközelítési módok tehát igen változatosak, a kötet inkább csak mozaikdarabkákat nyújt az antiszemitizmus kérdésével foglalkozó értelmiségiek a témával valamilyen kapcsolatban álló kutatásairól, nézeteiről, véleményéről, de hasznosan kiegészítheti a Kende és Pelle monográfiájából nyert képet.

Mi is ezek szerint a „vérvádak üzenete”? Az ismertett három könyv írói nem jutnak egységes álláspontra a vérvád szerepének, sőt mi több, definíciójának kérdésében. Kende Tamás például több helyütt név szerint is bírálja Pelle Jánost interjútechnikájáért, forráskezeléséért és az ezekből levont, szerinte a fikció műfajába átnyúló következtetéseiért. A történészek, pszichológusok, antropológusok és teológusok vitája azonban talán hozzásegítheti az olvasót ahhoz, hogy árnyaltabb képet alkosson a problémáról, és rámutat arra, hogy továbbra is milyen nagy szükség van az antiszemitizmus, illetve a kisebbségekkel szembeni előítéletek kialakulásának okairól szóló, elfogultságoktól és negatív sztereotípiáktól mentes diskurzusra, különösen itt, Közép-Kelet-Európában, ahol a mindenkori többség és kisebbség viszonyát annyi elfojtott sérelem és indulat mérgezte, és sajnos mérgezi még ma is.

Varannai Zoltán